

La frontera: teories i lògiques territorials a França (segles XVI-XVIII)*

Daniel Nordman

Director de recerca emèrit al CNRS (París, França)

daniel.nordman@ehess.fr

Resum

Anàlisi de la terminologia, les representacions, els drets i les jurisdiccions que conflueixen en la constitució de la frontera francesa durant l'Antic Règim.

Paraules clau: frontera, Època Moderna, França.

Resumen. *La frontera: teorías y lógicas territoriales en Francia (siglos XVI-XVIII)*

Anàlisi de la terminología, las representaciones, los derechos y las jurisdicciones que confluyen en la constitución de la frontera francesa durante el Antiguo Régimen.

Palabras clave: frontera, Época Moderna, Francia.

Abstract. *Borderlands: theories and logics of land in France from xvith to xviiith centuries*

The author analyzes both terminology, visual displays, rights and administrative implications that shaped the concept of frontier during the Ancien Régime.

Key words: Frontier, Early Modern Age, France.

Sumari

I. La frontera no és res sense les paraules, les figures, els conceptes pels quals està designada,

II. La frontera pren lloc menys en un *continuum* territorial homogeni que no pas en lògiques i relacions espacials complexes, susceptibles d'evolucions i eleccions diferents

III. La frontera no para de combinar temps i espai

IV. Processos de frontera: les apostes i la importància de la dependència

V. L'evolució cap a la contigüïtat
Per a concloure

* Traducció d'Oscar Jané Checa.

Es tracta d'una represa avançada aquí, a grans trets, de dues publicacions recents: «La frontière: notions et problèmes en France (xvie-xviiie siècle)», dins *Lo spazio sabauda. Intersezioni, frontiere e confini*

Serà possible un dia arribar a imaginar una síntesi sobre la frontera, travessant diversos segles, combinant tot tipus d'aproximacions, geogràfiques, històriques, antropològiques i lingüístiques? El mètode comparatiu constituiria un bon plantejament d'entrada, permetent observar una frontera a partir de les seves dues cares —respecte l'interior i l'exterior—; d'examinar-la de nou, però tot invertint les posicions —el que era allò estranger esdevindria el punt de vista nacional—; d'engrandir el camp d'exemples agafant-los de l'Europa dita occidental, central o oriental; de fundar les anàlisis conceptuals i geopolítiques a partir de fonts en llengües diferents. Aquesta ambició era massa gran, massa àmplia. Fins i tot he renunciat a la possibilitat d'un primer títol, que tractava de la historiografia de les qüestions de la frontera, per evitar donar a les reflexions conseqüents una volta massa general i exhaustiva, i una aparença de síntesi enganyosa. El projecte ja havia estat suggerit, fa molt temps, per Pierre Vilar, autor d'un treball sempre admirable que em va marcar profundament¹, quan li vaig proposar de treballar sobre la noció de frontera. Aquest eminent historiador em va dibuixar, d'alguna manera, cap a finals dels anys 1960, un programa gegantesc, molt més braudelià encara, si es vol, que el seu propi estudi, anant de Saluces, plaça piemontesa al segle XVI i al segle XVII, fins a les fronteres d'Àsia, i potser d'Amèrica llatina. Va precisar llavors que una reflexió sobre la frontera, elaborada per d'altres disciplines, esperava encara un treball d'història. Perspectives comparatives, si en foren —fins i tot si el terme no fou en aquell precís moment, fins on jo recordi, pronunciat exactament així—, encoratjadores, però massa àmplies. Vaig haver de renunciar-hi llavors, però em plau, avui, tots ho entendran, de proposar algunes pàgines en memòria d'aquest mestre.

El meu objectiu serà, doncs, més limitat. M'accontentaré, amb la mirada enre d'uns quants anys, de tractar algunes consideracions desenvolupades en un llibre anterior², però sense cap voluntat de sistematitzar. Aquestes anotacions discontinües, que constitueixen tot excepte un conjunt ordenat, podrien al menys suggerir que, en la construcció de les fronteres, la part d'allò particular, de l'incert, de la contradicció, pot ésser considerable.

I. La frontera no és res sense les paraules, les figures, els conceptes pels quals està designada

Fins i tot sota algunes formes, tant antigues, com insòlites, confirmades per textos (el verb «fronterer», «l'extrema frontera». El vocabulari —de la frontera i del

in età moderna, a cura di Blythe Alice Raviola, Milà, FrancoAngeli, 2007, p. 19-30 [Col·loqui de la Università degli Studi di Torino, Turí, 17-19 octubre 2005]; i «La frontera: nociones y problemas en Francia, siglos XVI-XVIII», *Historia crítica. Revista del Departamento de Historia de la Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de los Andes* (32), Bogotá, juliol-desembre 2006, p. 154-171.

1. VILAR, Pierre, *La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales*. París: Le Sycomore/Ed. de l'EHESS, 3 t., ed. 1982 [1ª ed. 1962]. Vegeu el tom I, *Le milieu géographique et historique*. En aquesta obra es troben algunes pàgines fonamentals conegudes per molts, sobre la frontera geogràfica i històrica.
2. NORDMAN, Daniel (1998). *Frontières de France. De l'espace au territoire XVIe-XIXe siècle*. París: Gallimard.

límit— expressa oposicions entre contextos, o entre camps semàntics, o entre la guerra i la pau, o encara més entre la zona i la línia).

En la llengua francesa, que és la única que examinaré aquí, el vocabulari d'Antic Règim utilitza dos mots competidors³. La «frontera» pertany més aviat al registre de l'Estat, dels principats (hi ha doncs també una qüestió d'escala) i al de la guerra pel fet que reenvia als equilibris de forces, a les agressions, als desplaçaments territorials. Quantes vegades trobem als textos —polítics, jurídics i, evidentment, militars i, fins i tot, als diccionaris— aquesta expressió consagrada per l'ús: el rei ha «estès» les fronteres del regnes! Porta de nou a una concepció egocèntrica de l'Estat. En aquests casos, la idea d'espai i de frontera resta inseparable de la del moviment, la de progressió, la de creixement, la de conquesta. La frontera implica una idea de possibilitat (a diferència de l'extensió, en què les dimensions són inertes). En l'espai —estat distint de la simple extensió—, les dimensions són representades com virtuals, com expansible. D'alguna manera, no existeix una política d'extensió, quan ja existeix una política de l'espai, perquè és un procés. Una altra idea, implícita al menys, és la de llargada —més que no pas la d'amplada. El moviment cap endavant pot ésser retornat fins al punt de partida, els exèrcits poden avançar per després retornar, la frontera, que oscil·la, pot progressar ella també, i després apropar-se de nou al centre (com la frontera septentrional de França respecte París). La llargada reenvia al cos, a la marca, a l'itinerari d'un exèrcit. Podem dir precisament aquí que la orientació d'un mapa pot efectuar-se respecte l'avenç dels exèrcits (d'aquí el fet que el sud de França es trobi dalt d'un mapa, ja que, en un conflicte amb Espanya, els Pirineus han de ser superats per l'exèrcit del rei de França).

La frontera és, al mateix temps, la importància de la representació, la forma de la representació (pel llenguatge, pels signes, per les lletres capitals) i el suport de la representació (el mapa). Excepte en el cas de la ciutadella i de l'immediata plana, una frontera és llarga, ampla, espessa. Sovint coincideix amb l'elecció del mapa. No es desplaça, ja que és el mapa mateix; pateix el fet de ser amputada per d'altres mapes, de ser completada per altres figures, o fins i tot —cosa que tanmateix té lloc—, de no ser més que una part del full sobre el qual es plasma. La frontera devora així, envaïx el mapa. La seva omnipresència inquietant s'expressa en una mena de violència gràfica i iconogràfica.

El «límit», més precís, més fi, ja sigui jurídic, administratiu, eclesiàstic, internacional, representa, pel contrari, una fixació, un consens, un tractat. Pot tractar-se de circumscripcions internes o d'Estats. El límit és fixat, en principi, definitivament —fins i tot si se'l torna a posar en dubte de seguida. Pertany al discurs de la pau. És contractual, policèntric: es tracta com a mínim de dos centres que estableixen lligams, relacions apaivagades, no conflictuals. És un dels caràcters fonamentals del territori, que es distingeix, perquè és delimitat, de l'espai encara indefinit, il·limitat (això no vol dir que una progressió universal vagi de l'espai cap al terri-

3. NORDMAN, Daniel (1987). «Frontiere e confini in Francia: evoluzione dei termini e dei concetti», *La frontiera da Stato a nazione. Il caso Piemonte*, a càrrec de Carlo Ossola, Claude Raffestin, Mario Ricciardi, Roma, p. 39-55.

tori: el procés invers també és possible). El límit és d'escala variable perquè passa entre parròquies, *batllies*, departaments, però també entre Estats.

II. La frontera pren lloc menys en un *continuum* territorial homogeni que no pas en lògiques i relacions espacials complexes, susceptibles d'evolucions i eleccions diferents

La frontera ha de ser relacionada amb la massa territorial. El medievalista Bernard Guenée ha demostrat molt bé que l'espai era compartit per nombrosos límits interiors (feudals, jurídics, fiscals) i que un d'ells ha acabat per distingir-se de tots els altres, agafant el valor afegit d'un límit exterior de sobirania⁴. Durant segles, aquesta sobirania s'ha traduït per tota mena de figures territorials —des d'aquelles que són establertes per particions jurídiques, abstractes, invisibles (com a Alsàcia, en els termes del tractat de Münster de 1648) fins als llocs de les ciutats, dels pobles i de les terres.

D'aquí l'estatut de l'enclau, que és probablement menys una excepció que una entitat territorial conforme, durant molt de temps, a l'estructura espacial i administrativa de qualsevol país d'Europa occidental: alguns pobles i alguns campanars, o una fortalesa i alguns pobles dels voltants —el poble i la comunitat essent el fonament de l'estructura territorial en general. El que fa la diferència és només la presència d'una línia més nítida, que s'obre cap a d'altres, guanya sobre les altres. L'enclau, que ha esdevingut un residu, s'explica de fet per una lògica territorial forta, els efectes de la qual desapareixen poc a poc.

D'aquí ve també, des d'un punt de vista macroscòpic, la qüestió de les relacions entre la capital i la frontera. La relació entre la situació de la capital i la frontera és complexa, variable. Cal parlar de models? Hi hauria un tipus espanyol, en què la capital, doble centre geogràfic i polític, controla de lluny tots els seus cantons, i en altres temps el món; o també, el model italià —amb l'assoliment de la unitat italiana, la capital és transferida de Florència a Roma, carregada d'una història prestigiosa, propera al Mediterrani, però lluny del Piemont, dels Alps i de l'Europa continental; o encara més, el model, molt proper de l'anterior, coreà —els geògrafs no han deixat mai de comparar Corea i Itàlia, per la seva forma, el seu relleu, el lloc respectiu de Seul i Roma.

Un altre model. La història de la Xina és rica en capitals. Tractant-se de la darrera, els geògrafs dels segles XIX i XX han demostrat fins a quin punt està situada lluny del centre de la Xina, segons Élisée Reclus⁵, en una posició «excèntrica», segons Jules Sion⁶. La frontera és ben a prop. Ben diferent dels models espanyol o

4. GUENÉE, Bernard (1986). «Des limites féodales aux frontières politiques», *Les lieux de mémoire*, sota la direcció de Pierre Nora, t. II, *La nation*, vol. 2, París: Gallimard, p. 11-33.

5. RECLUS, Élisée (1882). *Nouvelle géographie universelle. La Terre et les hommes*. Paris: Hachette, VII, *L'Asie Orientale*, 887 p., mapes il., p. 166.

6. SION, Jules. *Asie des Moussons*, t. IX de la *Géographie Universelle*, publicat sota la direcció de Paul Vidal de La Blache i Lucien Gallois, A. Colin, París, 2 vols., 1928-1929, p. 99. Sobre aquests models geogràfics, NORDMAN, Daniel, «Éclats de frontières», *Extrême-Orient, Extrême-Occident. Cahiers de recherches comparatives*, 28 (2006), p. 199-211 («Dessins de frontières», dossier preparat per Paola Calanca).

italià, el cas de la Xina recorda més aviat al de França. Seria, si es vol, un tercer o un quart model. La proximitat de la frontera exposa la capital a l'estranger, però li dona també la possibilitat de vetllar. La frontera septentrional de França pot així apropar-se de manera perillosa de París: la capital no és ni a prop ni a una gran distància, en cas d'amenaça d'invasió. Montesquieu, millor que cap altre autor coneixedor de geografia política, ha apreciat de manera remarcable el valor estratègic d'aquest interval, en el qual veu un marge suficient permetent a París d'escapar-se del perill. Cal fixar primer amb discerniment el lloc d'una capital dins l'Estat:

[...] il est important à un très grand prince de bien choisir le siège de son empire. Celui qui le placera au midi courra risque de perdre le nord; et celui qui le placera au nord conservera aisément le midi. Je ne parle pas des cas particuliers: la mécanique a bien ses frottements qui souvent changent ou arrêtent les effets de la théorie: la politique a aussi les siens⁷.

Montesquieu escriu a més:

En France, par un bonheur admirable, la capitale se trouve plus près des différentes frontières justement à proportion de leur foiblesse; et le prince y voit mieux chaque partie de son pays, à mesure qu'elle est plus exposée⁸.

III. La frontera no para de combinar temps i espai

La frontera —o el límit— és molt més que un traçat. Importa menys pels llocs per on passa que per allò que és (jurídica, administrativa, estatal o, fins i tot, permeable o impermeable, lligada o no a antigues estructures feudovassàliques, o a una idea moderna de l'Estat, etc.).

Això explicaria que la seva línia mateixa és posada, paradoxalment, menys en dubte, des de la Revolució Francesa fins a 1815, que no pas el que ho havia estat abans o més tard al segle XIX⁹. A l'època revolucionària i imperial, algunes masses a vegades enormes van ser desplaçades, tal qual, assenyalades només per un canvi, capital evidentment, de sobirà al capdamunt: en definitiva, des de la Revolució fins 1815, aquestes masses haurien comptat més que els traçats pròpiament dits. En d'altres paraules, el que és decisiu, és l'amplada, l'extensió, l'escala. D'aquí el lloc que la talla dels Estats, en ella mateixa, ocupa com factor decisiu de les relacions internacionals. La superposició de les escales posa en evidència principats mitjans no gensmenys negligibles, com els de Lieja o Trèveris, a finals encara del segle XVIII (la monarquia francesa estableix en aquesta època amb elles acords de límits o de conjunts territorials complexos com ara Suïssa o Lorena —el seu rol és, ho sabem, central en la història política d'Europa—).

7. MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, llibre XVII, capítol 8 «De la capitale de l'empire».

8. *Ibid.*, llibre IX, capítol 6 («De la force défensive des États en général»).

9. NORDMAN, Daniel (2006). «Le sacre du territoire sous la Révolution», *Citoyens et citoyenneté sous la Révolution française*, textos reunits per Raymonde Monnier, París: Société des études robespierristes, p. 103-114.

La qüestió de la talla òptima de l'Estat tampó (modest, o mitjà, terreny de la guerra, objecte o no d'anhelos territorials), ha estat una de les qüestions clau de la política dita de fronteres naturals, al segle XVIII, en l'esperit de Napoleó, el 1815 —i després de 1815¹⁰.

La dimensió territorial i el lloc geogràfic d'un territori dins el conjunt europeu s'inscriuen sempre, en canvi, en l'eix del temps llarg. En això es construeix i es perpetua una continuïtat que perdura tant temporal com espacial, i que de vegades és més temporal que territorial. Algunes herències són definides, reivindicades en llargs i pesats tractats jurídics. Pot tractar-se d'herències ideològiques llegades per la tradició del coneixement, la geografia clàssica dels textos antics (Cèsar, però també Estrabó, Pomponi Mela, Plini, Ptolomeu, invocats després de la Pau dels Pirineus de 1659 pel límit francoespanyol dels Pirineus). Cal subratllar en particular la presència contínua, a través dels segles, de Cèsar i de la *Guerre des Gaules*, editada, comentada, cartografiada. Va ser traduïda pels humanistes i els historiadors del segle XV al segle XVI, i després per escriptors del segle XVII i pel jove Lluís XIV, entre tants altres. Cal considerar-la com l'obra fundadora de la identitat territorial de França. En competició amb la frontera del Rin, de Cèsar, van ser traçats altres límits quan l'Imperi carolíngi va ser dividit. En aquell moment no va ser més que una partició entre tantes altres¹¹, però, a diferència de tantes vicissituds territorials que no han durat més que un temps, el tractat de Verdun, pel qual els tres fills de Lluís el Piadós van dividir-se, el 843, l'herència (la *Francie* occidental per Carles el Calb, la *Francie* mediana per Lotari, la Germània per Lluís el Germànic), ha marcat per molt temps la política reial i les representacions de l'espai francès. Aquest límit anomenat dels Quatre Rius —l'Escalda, la Mosa, la Saône, el Roine— ha subsistit en els esperits durant segles, ja que les traces són en *La Guide des chemins de France*, de Charles Estienne, al segle XVI. L'herència de Verdun desapareix quan la monarquia francesa s'esforça a estendre les seves fronteres cap al Rin o sobre el Rin.

Per tota comprensió general del regne de França i constants reivindicacions sobre els principats veïns, es van redactar tractats rics de contingut, al segle XVII, sobre els drets del rei, pels erudits i els historiadors de la monarquia: Dupuy, Godefroy, o fins i tot per Pèire de Marca, l'arquebisbe de Tolosa, autor d'una cèlebre *Histoire du Béarn*. En moltes d'aquestes dissertacions, l'antiguitat dels orígens i l'amplitud de la reivindicació geogràfica van de la mà. Carlemany o les particions carolíngies d'una banda, l'Artois, la Lorena, la Mosa i, sobretot, el Rin de l'altra: en aquest camp, els arguments s'intercanvien sobre el terreny de les previsions i dels drets. Així doncs, es va posar en circulació una certa idea de l'espai antic de França, eixida de la més alta antiguitat (a partir de Cèsar), reproduïda al segle XVII (per l'ensenyament històric i geogràfic, el dels col·legis dels jesuïtes en par-

10. «Conclusion du colloque: une frontière en débats», *Frontières et espaces frontaliers du Léman à la Meuse. Recompositions et échanges de 1789 à 1814*, Actes del col·loqui de Nancy 25-27 novembre 2004, reunits per Claude Mazauric i Jean-Paul Rothiot, Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 2007, p. 457-462.

11. GUENÉE, Bernard, *art. cit.*

ticular, en el temps de Richelieu i de Lluís XIV), descrita a partir del centre i des de dalt pels juristes, els ministres, els diplomàtics, tant a París com a Versalles, menys desenvolupada en la seva massa indiferenciada que sobre les marques mòbils (cap a l'est, àdhuc cap al nord-est al llarg del Rin), en indrets en què regna una tensió geopolítica extrema.

Tornem aquí sobre la part de la història i del temps en la constitució de l'espai. Les estructures pensades com a permanents i immòbils han estat posades en dubte. Elles mateixes estan entreveessades i edificades pel temps. En matèria de fronteres i de límits, al menys dues observacions ho poden demostrar. D'una part, no existeixen ni la frontera o els límits naturals. La frontera és tot el contrari d'una cosa inerta que bastaria de reconèixer. En una cadena de muntanyes —«frontera natural», si n'és una— el límit pot passar al llarg d'una línia de crestes (però, quina?), al llarg d'una línia de partició de les aigües; pot deixar més cap aquí o més enllà una o altra vall, un o altre prat, un o altre poble. La delimitació franco-panyola ha estat objecte de llargs debats, des del segle XVII fins al segle XIX, com a mínim. Els usatges reivindicats pels habitants fan que les negociacions siguin sempre més complicades. Però, si la frontera natural no existeix en ella mateixa, la història ha registrat una successió contínua de teories de fronteres naturals, la qual cosa és molt diferent. Aquestes doctrines han estat proclamades com a tals per tractats de geografia, dictats com a normes, posades en obra per actors, com els que, al segle XVII, van voler reconstituir la França-Gàl·lia limitada pel Rin. Un treball conegut és el del jesuïta francès Philippe Labbe (1607-1667). L'autor el dedicà al jove Lluís XIV. Publicat el 1646, el llibre coneix al menys deu edicions fins el 1681.

Sire, Ce Grand & tres fleurissant Royaume, que Vous avez receu de vos Ancestres, & qui a succédé depuis Treize cens ans à l'Ancienne Gaule bornée du Rhin, des Alpes, des Pyénées, & des deux Mers Oceane & Mediterranée, ne peut estre aysement connu, que premierement, par une Methode tres-facile, il ne soit partagé en Quatre Grandes Prouinces, ou contrées principales, la Belgique, la Celtique, l'Aquitaine, & la Narbonoise, selon la Division introduite par l'Empereur Auguste, & suivie des plus habiles Geographes de l'Antiquité¹².

I, més lluny, fa una llarga descripció de la Gàl·lia, al capítol VIII del llibre segon:

La Gaule, *Gallia*, est voisine de l'Espagne, n'en estant séparée, que par une chaisne de tres- hautes montagnes. Ses anciennes bornes ont esté du costé du Soleil levant la riviere du Rhin, une partie des Alpes, & le petit fleuve du Var, qui se jette dans la Mediterranée entre Nice & Antibe: De la part du Midy, la Mer Mediterranée, & les

12. LABBE, Philippe (1646). *La geographie royale, présentée au tres- chrestien roy de France et de Navarre Louys XIV...Avec le Tableau de la France, & une Table tres- exacte de tous les mots de Royaumes, Pays, Peuples, Provinces, Villes, Chasteaux, Montagnes, Forests, Mers, Caps, Destroits, Istmes, Isles, Pres- qu'Isles, Ports, Rivieres, Lacs, Fontaines, &c. qui se rencontrent en cette Geographie Royale*. París: Mathurin Henault, p. VII-VIII.

montagnes Pyrenées: Du costé du Couchant la grande Mer Oceane, que l'on appelloit le Golfe des Aquitaines: & du costé du Septentrion la Manche ou bras de mer, qui coule entre la France & l'Angleterre, jusques aux embouchures du Rhin¹³.

Trobem aquí una demostració, la justificació pels orígens, aquells que sempre són presentats com els més antics, és a dir, com els més prestigiosos; és, també, l'afirmació d'una llarga continuïtat, real o suposada, o restablerta a partir dels orígens. Diferent d'aquest primer tipus de drets històrics, que són perpetuats per la tradició del coneixement i la cultura escrita, una altra argumentació veu la llum, fundada sobre una continuïtat entre el passat pròxim i el present: la costura amb el present representa un segon tipus de drets històrics, més aviat expressats a través de la memòria oral. És aquella que, al dia següent mateix del tractat de 1659, expressen els simples pastors —als quals se'ls ha plantejat una ben curiosa pregunta sobre el que són els Pirineus¹⁴. Aquesta mena d'opinió comuna, d'origen pagesa i etnogràfica, és també la de les poblacions que han estat durament tocades pels efectes i destrosses de la guerra dels Trenta Anys i que desitgen, al nord de França, retrobar de nou la situació immediatament precedent a les hostilitats: ja sigui el retorn a l'equivalent del *status quo*. Aquestes declaracions, testimoniades pels documents, són sens dubte menys comunes que les dissertacions sàvies i solemnes. Demostren, però, que l'Estat no està mai totalment absent als graons més humils de la societat i que els habitants dels pobles o de les valls contribueixen a vegades a construir a la seva manera els límits, en un encreuament constant de preocupacions des de dalt i d'aspiracions pageses —o urbanes.

IV. Processos de frontera: les apostes i la importància de la dependència

Les formes i els processos de la frontera són fonamentats sobre la reivindicació dels títols (els drets històrics, segons la terminologia actual) o de terres. Però els títols i les terres estan sovint inextricablement barrejats i les proporcions dels uns i dels altres varien segons els llocs, els moments, les polítiques, els conceptes. Un d'aquests processos pot ésser considerat, *de facto*, com un model: la dependència.

Durant Tractat dels Pirineus de 1659, l'Artois i el Rosselló són reconeguts per Espanya com possessions de França. Però, les reunions —és el terme del segle XVII— són evocades sense detalls, com si fossin entitats geogràfiques i històriques unides, compactes, homogènies. D'altra banda, ningú no dubta que l'ensenyament

13. *La géographie royale, op. cit.*, llibre segon, capítol. VIII, p. 83-84. Sobre el rol del jesuïtes en el camp de la geografia política, cf. François de Dainville, *La géographie des humanistes*, Paris, Beauchesne, 1940, XVIII+563 p. (Slatkine Reprints, 1969); Jean Lecuir, «A la découverte de la France dans les abrégés d'histoire et de géographie des collèges jésuites du XVIIe siècle», a *La découverte de la France au XVIIe siècle*, novè Colloque de Marseille organitzat pel Centre Méridional de Rencontres sur le XVIIe siècle, 25-28 gener 1979, Paris: Éd. du CNRS, 1980, p. 299-317.
14. Peter SAHLINS (1989). *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, p. 45 [trad. francesa: *Frontières et identités nationales. La France et l'Espagne dans les Pyrénées depuis le XVIe siècle*, prefaci de Bernard Lepetit, trad. de l'americà per Geoffroy de Laforcade, Paris: Belin, 1996, 416 p., mapes].

a les escoles, en els manuals de la República, no hagin aconseguit construir la imatge de grans províncies coherents, monolítiques.

No obstant això, les realitats territorials poden ser molt més complexes, molt més fluïdes o contrastades. Com definir l'Artois? I el Rosselló? I l'Henau? I la part de la Lorena guanyada per França amb el tractat de Vincennes de 1661? Els mateixos acords són llargs, enumeratius, escrits en una llengua enrevessada, però tanmateix poc precisos. Els textos que acompanyen les convencions internacionals tenen per finalitat explicitar, ara ja no en poques línies obscures, sinó en informes interminables, la «consistència» de les cessions. Aquests documents permeten saber, al cap de les conferències de delimitació, quin són els elements, les peces de conjunt. El model territorial està fonamentat en una sobreimposició, en una superposició piramidal de drets relatius a un mateix lloc. Són drets que pertanyen eventualment a les institucions, als diferents senyors. És així com un mateix lloc pot dependre d'una institució, com ara una circumscripció reial judicial, d'una altra institució pel fet religiós, d'una altra circumscripció també per la fiscalitat reial, d'un senyor pels drets senyorials i feudals, etc. En d'altres paraules, el territori està fundat sobre un lloc que és tant la seu dels drets i dels títols relatius a d'altres llocs, com, a la inversa, la importància dels drets que el concerneixen a partir d'una corona d'altres llocs. S'entén llavors que la descripció passi obligatòriament per l'enumeració, sense omissió, de tots els llocs i per la prescripció precisa dels lligams que uneixen el centre —anomenem-lo així— i els detentors dels diversos títols. El mot mestre és el de les dependències —els textos diuen també *apendències*, annexos, circumstàncies (en el sentit espacial, geogràfic). Un memorial precisa, pel nord de França:

*Il est tres important de determiner quelle estendue on pourra donner a la clause d'appartenances, dependances et annexes de quelque nom qu'elles puissent estre appellées inserée dans les articles des cessions du traite de Nimegue*¹⁵.

Els comissaris encarregats de la delimitació invoquen també, al mateix temps, la «dependència de la capital local», del qual esperen treure'n algun profit:

*Mais comme cette espece de dependance ne peut pas derogar a celle de justice, de finance, ou de gouvernement qui sont celles ausquelles on a ordinairement plus d'esgard, il se trouvera peut estre des occasions ou l'on ne laissera pas de s'en prevaloir lorsqu'on sera denué du secours des autres; par exemple on pourra s'en servir pour fortifier les droits du Roy sur les terres franches dont quelques unes sont du chef lieu de Valenciennes*¹⁶.

Com es pot veure, convé definir els lligams de dependència, que abracen interessos ben entesos. En primer lloc, feu o justícia? Durant les negociacions de 1660-1662 pel nord del regne, un representant del rei de França es mostra inflexible:

15. Service Historique de la Défense (Castell de Vincennes), A1 634, pièce 25, «Extrait du memoire au sujet du reglement des limites en exécution du traité de Nimegue envoyé a Monseigneur de Louvois le 3 decembre 1679» (les paraules estan subratllades al text).

16. Ibid.

«Feu i justícia no tenen res en comú». La màxima serveix per reduir les pretensions espanyoles, que tendeixen a ampliar a l'extrem, als voltants d'Aire (deixada al rei catòlic), pertinences, dependències i annexos, Els feus i els rere-feus de Calonne, situats en diversos pobles de Béthune (atribuït pel tractat a França), per bé que siguin del castell d'Aire, són també del *bailliage* de Béthune,

puisque fief et justice n'ont rien de commun, et que tout ce qui est [de ces] villages est présumé de la justice des memes villages, si l'on ne raporte preuve au contraire.

La dependència no ha de ser determinada pel moviment [*mouvance*] (feudal), sinó per la jurisdicció, pel dret¹⁷. Els comissaris no desenvolupen la imatge d'una potència reial fundada sobre la jerarquia feudal. Si bé és cert que el rei de França, al capdamunt de la piràmide, posseeix la «directa» universal sobre totes les terres del regne, no és pas la dependència feudal la que s'erigeix en justificació fonamental. La justícia reial supera qualsevol altre títol.

Què hi ha, després, de l'impost? El criteri de l'impost no és unànime. Un procurador d'Espanya afirma que:

ce n'est [...] pas la commodité ny le voisinage qui reigle le payement des tailles de province a province; c'est au contraire un moyen fort peremptoire pour en distinguer leurs limites [...].

El punt de vista francès també és regalista, però contrari. Els uns i els altres es disputen llavors la pertinença de quatre pobles de la regió de Lila. No es pot admetre, segons les pretensions dels francesos, que hagin estat sempre inclosos en el rol dels *ajuts* (impostos) que eren recollits a la província de Lila, «d'autant que l'on ne distingue point les provinces par la levée des aydes mais par le ressort et la jurisdiction». Una altra vegada, rebutgen acceptar com a proves unes peces que mostren que la vila d'Austricourt [Ostricourt] paga la talla (impost) a Lilla, ja que la sobirania dels llocs cedits al rei de França

ne se reigle point par la taille, mais seulement par le ressort de la justice, de sorte que le village d'Austricourt estant du baillage de Lens pour la justice, et non de la châtellenie de Lille, l'on ne peut point douter que les villages d'Austricourt ne soient compris dans la cession [...] ¹⁸.

L'argumentació no està tanmateix fixada, doncs el procurador del rei catòlic reprèn pel seu propi compte l'argument, dient d'un poble en litigi:

17. Bibliothèque Nationale de France, Manuscrits, *Fonds Français* 18 745, ff. 270 v°, 272 r°; *ibid.*, 18 746, f. 368 r°. Malgrat tot, les aliances són més importants que els principis: els francesos estan disposats, si es tracta d'Avesnes, a combatre els seus adversaris amb les seves mateixes armes. Ells mateixos compten amb el recurs del canvi que, diuen, s'emporta la fe i l'homenatge i que estableix «une si grande dépendance du vassal envers son seigneur», per tal de pragmatitzar un tractat a través del qual es cedeixen tots els llocs i les seves dependències (*ibid.*, ff. 167 v°-168 r°).

18. *Ibid.*, 18 745, ff. 482 r°, 478 r°, 268 r°.

Sa dependance ne se doit estimer par les receptes ains par la jurisdiction, ou commandement¹⁹.

Siguin quins siguin els qui parlen i sigui quina sigui la part respectiva de les afirmacions de principi, els càlculs polítics i territorials, un fet sembla cert. L'impost en general, que sovint ha estat considerat pels historiadors com un argument decisiu per a justificar la sobirania i el dret, no està universalment reconegut. La raó rau probablement en què està repartit de manera inexacte, variable, pesant més o menys segons els llocs i les circumstàncies, de vegades fins i tot reputat com a provisional. Aquesta regla no abraça pas la uniformitat ni la universalitat, ja que segons quines aplicacions i modalitats, confirma la força i l'essència de la jurisdicció reial. Altres criteris són encara menys evocats. La dependència religiosa no sabia justificar millor l'elecció de la sobirania. No es pot apreciar que el criteri eclesial hagi estat realment tingut en compte. Cal admetre que la monarquia francesa no s'ha preocupat gaire, d'una manera general, de fer coincidir en l'espai el poder polític sobre els súbdits i el govern de les ànimes. Altres arguments apareixen de manera inesperada, però no apareixen proposats com a regles concretes: és el cas pel costum, els pesos i les mesures, la moneda. Els habitants es refereixen als costums d'un lloc veí, no perquè en depenguin, sinó, tal com ho llegim, per simple comoditat²⁰.

Alguns debats tensos inviten a marcar millor el que sobresurt: pràcticament sempre la justícia, ocasionalment l'impost, i mai la resta.

V. L'evolució cap a la contigüïtat

La dependència deixa subsistir estratificacions que s'encavalquen. És una figura espacial que sobreviu durant molt temps, fins al segle XVIII. Altrament, d'altres es dibuixen, fonamentades en juntes d'elements territorials que terminen per juxtaposar-se. De manera més o menys regular, un «carroriage» posa en lloc diferents unitats, comparables i sobretot contigües, situades sobre un únic pla. Aquesta contigüïtat pot agafar formes diverses. Una d'elles és lineal, des d'una perspectiva més antiga, més durable, la més útil de l'espai que ha estat la del viatger —cap de l'exèrcit, rei de França en desplaçament, pelegrí, mercader: és a dir, un espai *longilineal*, marcat per etapes successives, fixat en els guies de viatges (des de la *Guide des chemins de France* fins als *Guides-Joanne* o als actuals *Guides Bleus*). Una altra és llarga i plena, com aquella que està exposada en les descripcions de països o de províncies quan el geògraf o l'administrador passa revista, de ben a prop, cadascú d'ells, per un sentit irreversible (per exemple Île-de-France, Champagne, Lorena, Alsàcia). No és pot imaginar fàcilment una descripció que portaria de Bretanya fins a Provença, i després a Normandia.

És el principi que apareix al segle XVII i que es desenvolupa sobretot al segle XVIII amb la fabricació del territori francès. L'endemà d'un tractat franco-lorà (Lorena)

19. Ibid., 18 746, f° 394 r°.

20. Sobre aquests arguments i els textos citats, cf. D. Nordman, *Frontières de France ...*, op. cit., p. 273-278.

de 1661, una comissió mixta procedeix a l'annexió d'una part del territori de Lorena a França²¹. Trenta pobles al voltant de Sierck són llavors curiosament enumerats, visitats. Els comissaris busquen, al voltant del lloc, els pobles i llocs dits, passen d'una vila a una altra, segons la regla empírica de la immediata proximitat. L'avenç endavant, l'itinerari que s'enrotlla sobre ell mateix perquè la progressió sigui millor assegurada, creen finalment un territori ple. El que al segle XVII era encara excepcional (ja que la dependència, visible o invisible, era més important que la proximitat) esdevé la norma a partir dels anys 1740-1760: es tracta de la proximitat, de la contigüitat. Els tractats sobre límits de la segona meitat del segle, del mar del Nord al Mediterrani, introdueixen els intercanvis de terres —de pobles, i només de pobles. Algunes enquestes i prospeccions tracten sobre les capacitats econòmiques de cadascun d'ells, perquè siguin bescanviats valors rigorosament idèntics²². Les interminables discussions sobre els orígens desapareixen, tant com el recurs al passat, als títols i a les proves, és a dir als drets històrics. Podem assenyalar un índex suplementari: els testimonis convocats ja no diuen la seva edat. La proximitat geogràfica compta ja més que l'antiguitat de la prova. Al mateix temps, és el triomf de la cartografia fronterera, al segle dels Cassini²³.

Per a concloure

Un o dos últims punts, realment essencials, podrien ser evocats per a concloure. Les fronteres només poden ser enteses en la seva historicitat. És el cas, pel que fa a les fronteres dites culturals, de la frontera lingüística. Els límits entre les llengües són més o menys estables segons els llocs: la geografia retrospectiva permet traçar de nou la seva evolució espacial, a partir de criteris com la toponímia, utilitzats amb circumspècció, els relats de viatges, els documents d'arxiu. Però la idea que va poder existir un límit lingüístic continu, visible, útil per delimitar àrees de sobirania, ha tingut la seva pròpia lògica. Molt lentament, aquest nou índex, sense continuïtat en el temps, s'ha fet el seu propi camí. Ha tingut una evolució aleatòria, que no ha estat per res irreversible ni ininterrompuda. El concepte de límit lingüístic, perceptible en els textos de la Renaixença²⁴, no ha desaparegut realment al segle XVIII. Simplement, ja no és, o ho és en menor mesura, explícit i no reapareix clarament fins més tard, durant la Revolució, potser, entre les elits locals

21. Ibid., p. 193 sq. («le modèle lorrain»).

22. Ibid., p. 387 sq. («l'échange»).

23. PELLETIER, Monique (1990). *La carte de Cassini. L'extraordinaire aventure de la carte de France*, prefaci de Jean-François Carrez, París: Presses de l'École Nationale des Ponts et Chaussées, 263 p.

24. «Jadis, déclare le géographe allemand Sébastien Münster dans la *Cosmographie universelle*, les régions estoyens bornées de montaignes et fleuves: et pour ceste cause la Gaule a eu son estendue jusques au Rhein, lequel separoit les Gaulois de Germains ou Allemans, mais aujourd'hui les languages et seigneuries divisent une region de l'autre, et autant s'estend une chascune region, que le language du peuple d'icelle dure. Par ce moyen Alsace, Vuesterich, Brabant, Gueldres, Holande et autres nations Teuthoniques ne sont point mises au reng des nations Francoises, mais Allemandes», MÜNSTER, Sebastian, *La cosmographie universelle, contenant la situation de toutes les parties du monde, avec leurs proprietés & appartenances [...]*, [Bâle], H. Pierre, 1565, cartes, p. 80.

—a la Lorena alemanya, al País Basc, a Bretanya²⁵ o a d'altres llocs—, entre els corresponents de Grégoire²⁶ i d'altres, i certament a principis del segle XIX. En efecte, és al segle XIX quan es constitueixen o s'afirmen les identitats nacionals, quan també l'argumentació lingüística pren tota la seva força, segons unes línies polítiques específiques.

Altrament, la frontera és la seu d'institucions, d'administracions duaneres, administratives, militars. En les relacions que s'estableixen entre ocupació i sobirania, les forces socials, els actors, de dalt a baix de la piràmide sociopolítica, fan la frontera: intendents, homes d'Estat, militars, diplomàtics la proposen, la defineixen, la dibuixen, la inventen. No es pot dir que una frontera ha estat dibuixada: són uns actors els qui la dibuixen (la tracen). Fan de la frontera un conjunt de llocs i de conductes polítiques que no són exclusivament volgudes des de dalt, ja que són el resultat d'un joc complex de relacions verticals entre poders i administrats. Aquests no són mai del tot passius: accepten, discuteixen, modelen, dibuixen. Els comissaris que han anat sobre el terreny els consulten, o fan veure que ho fan. Simples pagesos —els principals habitants de les comunitats rurals—, interrogats, descriuen les terres que coneixen, denuncien els impostos excessius que suporten, assenyalen els llocs de justícia dels quals depenen o els mercats que freqüenten. Presten jurament quan esdevenen súbdits d'un nou sobirà. És l'embrió d'una opinió pública la que s'expressa llavors. No es tracta d'una forma espontània, doncs ha estat sol·licitada i que els testimonis són imposats —des de les seves formes institucionalitzades fins a la uniformitat de les respostes que reenvien a una graella implícita de preguntes. *A fortiori*, en algunes situacions excepcionals —la guerra, la Revolució— les poblacions escriuen la frontera en les adreces, en les peticions, en els pamflets, en els poemes, en els discursos patriòtics, en els missatges portats d'una vila a una altra. Quan la frontera, en un sentit antic i sempre latent de la paraula, esdevé o ho fa novament el lloc d'una forta sensibilitat als perills, és aquí on s'elabora la idea, amb més vigor que mai, de la identitat territorial.

25. OZOUF-MARIGNIER, Marie-Vic (1989). *La formation des départements. La représentation du territoire français à la fin du 18e siècle*, préface de Marcel Roncayolo, Paris: Éd. de l'EHESS, p. 141-142 [2e éd., 1992].

26. DE CERTEAU, Michel; JULIA, Dominique; REVEL, Jacques, Paris: Gallimard, 1975.